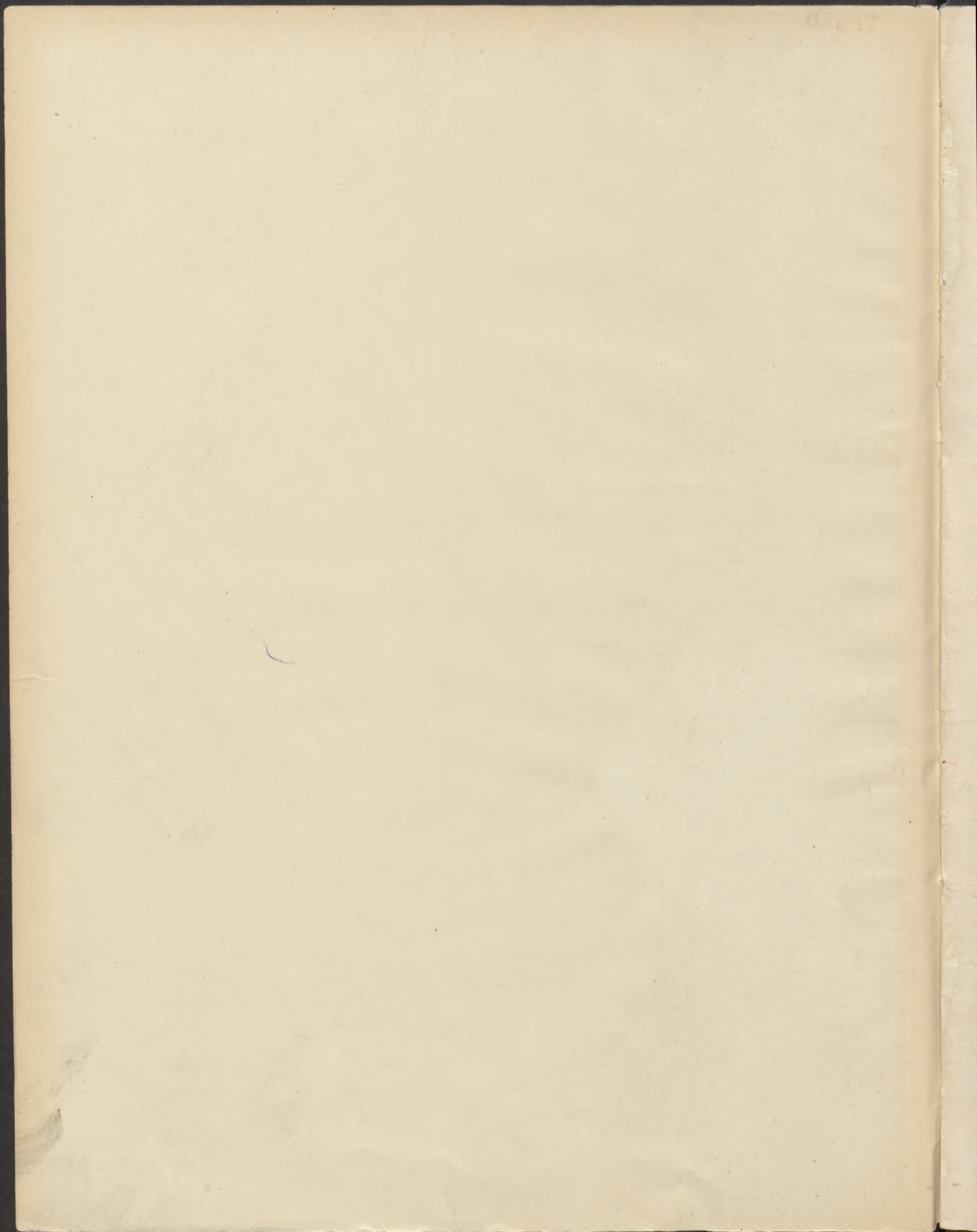

78.050
SZK

1939 FEB. - 1st

A MEZŐGAZDASÁG SZENT ISTVÁN KORÁBAN.

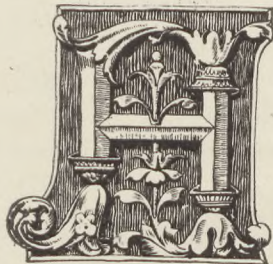
Irta: DOMANOVSKY SÁNDOR.

RECEIVED
JAN 12 1890

1890

78050

ORSZ. SZÉCHENYI-KÖNYVTÁR
Növedéknapló
1938. év 6982. sz.

A KEVÉS ÍRÁS, ami Szent István korából reánk maradt, alig nyújt felvilágosítást a magyarság és Magyarország akkori gazdasági viszonyairól. Ha e részben világosan akarunk látni, nagyon bonyolult módszerhez kell fordulnunk, hogy az egykorú és közel egykorú forrásanyag gyér és sovány adatait értékelhessük és belőlük valamit kiolvashassunk.

A magyarság nomád életmódot folytatva került mai hazája területére; Szent István kora azonban már nem mutatja nomádnak. Ez ellentmondásnak látszik, mert a honfoglalástól a királyság megalakulásáig eltelt század alig elég arra, hogy a nép ilyen gyökeres átalakuláson menjen át.

Pedig a honfoglalók nomád élete kétségtelen. Kétségtelenül bizonyítják azt a görög és a keleti írók adatai: elsősorban a nyári és téli legelők változtatása, azután bizonyos a nomád életet jellemző események, így a bessenyőktől legyőzött nemzet kettészakadása és a kabarók csatlakozása, valamint a lakóhelyeknek rövid néhány esztendőn belül kétszeri változtatása. De bizonyítják a feltárt honfoglaláskori sírok leletei is és a nomadizálásnak bizonyos, a királyság idején is továbbélő emlékei.

Nomád életmódjuknak legélesebb fogalmazását csak néhány év előtt tette közzé Janicsek István¹ Sukrullah ibn Sihab ed Din perzsa író 1456—1467-ben írt munkája török fordításának a British Museum keleti kéziratgyűjteményében őrzött példányából.² A feljegyzés így szól: «bárhová utaznak is, összes poggyászukkal, szolgálóikkal, a trónussal, sátraikkal és állataikkal utaznak».

Az adat jelentőségét az adja meg, hogy Sukrullah más kézírataiban nem maradt fenn és hiányzik Sukrullah főforrásában, Muhammed Aufi munkájában is, amiből Janicsek azt következteti, hogy esetleg Dsajhani elveszett munkájából származik, amelyre ez a késői perzsa író ismételt

¹ Janicsek István: Új mondatfoslányok a nomád magyar népről. Századok, 1929. 229. l.

² British Mus. Or. 9266. fol. 67. b.

hivatkozik.¹ E lehetőséggel szemben azonban bizonyos óvatosságra int az a körülmény, hogy a perzsa kéziratokban, amelyek a szerzőhöz mégis közelebb állanak, ez a hely hiányzik.²

Akárhogy is ítéljük meg a Janicsek közölte Sukrullah-féle följegyzést, a honfoglaló magyarság nomádságát nem vonhatjuk kétségbe. A Szent István korabeli állapotok meghatározásában tehát a kérdés sarkpontja az lesz, hogy hogyan történhetett a nemzet meglepően gyors átalakulása? Ennek megvilágítására pedig mindenekelőtt azt kell tisztázni: milyen is volt az a nomádság, amelyben a magyarok közvetlenül a honfoglalás előtt éltek?

Mert a nomádságot sem szabad olyan fogalomként felfogni, amely a letelepedésnek egyszerűen szöges ellentéte. Letelepült népek körében is tovább élnek nomád jelenségek. A spanyolokról a mórok kiűzése utáni időkben bizonyára nem mondhatjuk azt, hogy nomád állapotba sülyedtek vissza, mert nagy arányokat öltő juhtenyésztésük kedvéért a téli és nyári legelők közt széles rétségeket tartottak fenn a juhnyájuk hajtására, amelyek fölszántása tilos volt. Hasonlóképpen a török hódoltság utáni felsőtisza-vidéki rideg pásztorkodás sem tette nomáddá e vidék lakosságát, legfeljebb pásztoraikat.

Es amint a kultúra magas fokán álló népek körében különleges földrajzi vagy gazdasági viszonyok nomád életjelenségek fennmaradására vagy felújulására adhatnak okot, úgy a nomádság is nagyon lényeges változatokban jelentkezik a természeti viszonyok és a környező terület kultúrallapotainak különbségei szerint. Mindenekelőtt tehát azt kell megvizsgálnunk, hogy milyenek voltak az állapotok a mai déloroszországi steppén a magyarság lebediai és etelközi tartózkodása idején?

Köztudomású, hogy a byzánci és az arab kultúra milyen nagy hatással voltak az ősmagyarokra. Mennyivel mélyebben kellett azonban hatniok közelebbi szomszédaiknak? Pedig, hogy egyelőre egyebet ne említsek, ezeknek a területén is voltak virágzó városok. Ha a volgai bolgárok városát, Bulgárt, ahol orosz, kazár és arab kereskedők találkoztak,³ nem is tekintjük igazán városias jellegűnek, nem szabad elfelejtenünk, hogy a kazároknak két nevezetes városuk is volt, hogy továbbá a Dnyeper mellett Kijev városa épp ebben az időben egészen különös jelentőségre emelkedett, amely csakhamar még arra is képessé tette, hogy Byzánccal szembeszálljon. Az említett városok pedig Lebedia közvetlen szomszédságában feküdtek.

Már száz évvel ezelőtt néhány tudós, így különösen Ledebur⁴ és Frähn⁵ föl hívták a figyelmet arra, hogy Oroszország jó részében és a Keleti-tenger partvidékein milyen feltűnő mennyiségben kerülnek elő a földből a IX. és X. századból származó arab pénzek. Az ő kutatásaik nyomán W. Heyd

¹ Századok, 1929. 233. l.

² Századok, 1929. 228. l.

³ Ibn Fadhlán, Magyar Honfoglalás Kútfői (a következőkben rövidség kedvéért M. H. K.). 201. l.

⁴ Ledebur: Über die in den baltischen

Ländern in der Erde gefundenen Zeugnisse eines Handelsverkehrs mit dem Orient zur Zeit der arabischen Weltherrschaft. Berlin, 1840.

⁵ A Bulletin de l'Académie de S. Petersbourg IX. kötetében, 1842.

1879-ben megjelent «Geschichte des Levantehandels im Mittelalter» című művében már külön fejezetben tárgyalta az északi országok kereskedelmi összeköttetéseit az arabokkal.¹ Az ő véleménye szerint ennek a kereskedelemnek lebonyolítói kizárólag a normannok voltak, a fő közlekedési út pedig Novgorod felől a volgai bolgárok fővárosán át a Volgán vitt le Kazárországba és a Kaspi-tengerre. A Dnyeper vonalát az arab kereskedelem szempontjából egészen figyelmen kívül hagyta, ámbar a normannok tevékenységét ebben az irányban igen jól ismerte. Úgy gondolta ugyanis, hogy ez a vonal kizárólag a byzanci kapcsolatok szolgálatában állott.

Így került bele a tudományos köztudatba, hogy a Balticum forgalma Európa délkeleti részeivel és Ázsiával a középkorban (különösen a IX. és X. századokban) nem a nyugati útvonalakon, hanem az orosz síkság nagy folyamvölgyein, elsősorban a Dnyeperen és a Volgán zajlott le. Az arab és görög írók munkáinak kiaknázása azután mindinkább a Dnyeper vonalat állította előtérbe, amelynek olyanfajta jelentőségét domborította ki, mint amilyen nyugaton a Rajna völgyének volt.

A kérdés tisztázása körül az orosz tudományosságnak vannak a legnagyobb érdemei. Az oroszokat államalakulásuk körülményei készítették arra, hogy a normannok oroszországi szerepével foglalkozzanak. Egy normannista iskola keletkezett, amelynek tételei körül heves tollharcok fejlődtek.² Eredményeinek azt a részét, amely itt bennünket közelebbről érdekel. W. Kliutschewskij³ és az ukrán M. Hrusčevskij⁴ nyomán a következőkben összegezhetjük.

A Dnyeper-folyó völgyén a görögök már az ókorban rendszeres kapcsolatokat tartottak fenn a Keleti-tengerrel. E völgy nagy előnye az volt, hogy ennek a folyónak felső folyása egészen közel ért a Dünához, amelyen közvetlen vízi út vezetett a Keleti-tengerbe. Itt hozták már a görögök a borostyánkővet.⁵ Nagyobb virágzásnak azonban ez az út csak akkor indult, amikor a folyó körül az oroszok megszervezkedtek. Ők eredetileg vadászok és méhészek voltak, életük eleme tehát az erdőség volt.⁶ Emelkedésük és a Dnyeper-völgyi kereskedelem föllendülése szerves kapcsolatban vannak egymással.⁷

Mielőtt azonban az oroszok itt önállóan léptek volna föl, a fejlődésben a kazároknak is szerep jutott, akik a VIII. század elején ide is kiterjesztették hatalmukat. Akkor az ő kezükbe került ez a kereskedelmi út és jelentőségben megnövekedett azzal, hogy a kazároknak szoros kapcsolataik voltak

¹ Stuttgart, 1879. I. köt. 65—85. l.

² L. M. Hrusčevskij: Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906, függelékében I. 661—688. l.

³ W. Kliutschewskij: Geschichte Russlands. I. Berlin, 1925.

⁴ L. fentebb a 2. jegyzetben idézve.

⁵ Herodotos III. c. 115.

⁶ Der Waldjäger und Bienenzüchter: das

sind die frühesten Typen, die sich in der Geschichte der russischen Volkswirtschaft deutlich hervorheben. Kliutschewskij I. 120. l.

⁷ Alle übrigen Erscheinungen dieser Zeit... waren nur direkte oder weiterabliegende Folgen des gemeinschaftlichen Einwirkens der beiden genannten Faktoren: der Gebietshandelsstadt und des Aussenhandels. Kliutschewskij I. 96. l.

az Abbaszidák birodalmával.¹ A Dnyeper vidék szlávjai, a poliánok, szeveriánok és derevliánok akkor kazár fennsőbbség alá kerültek. Az alatt is maradtak a kazár hatalom hanyatlásáig. A fönnhatóság, amelyet a kazárok fölöttük gyakoroltak, nem volt nyomasztó, s a szláv törzsek fejlődését a földjükön át megindult-és gyorsan föllendülő új kapcsolatok kedvezően befolyásolták.²

A keleti szlávok kiemelkedése a korábbi primitív állapotokból akkor bizonyos városi központok alakulásával indult meg. Ezek a városok a körülfekvő vidéket is hatalmi körükbe vonták. A gazdasági viszonyok tehát jórészt fölbomlasztották a korábbi törzsi szervezetet, s a városok körül különálló tartományok keletkeztek.³ Ilyen központ volt a Dnyeper völgyében, a polianok törzsének földjén, Kijev városa. Nem volt egy orosz város sem, amely hasonló kedvező fekvéssel dicsekedhetett volna, természetes volt tehát, hogy a kereskedelembe bekapcsolódó elemeket különös erővel vonzotta magához s így gyorsan gyarapodott és nevezetes kereskedővárossá lett.⁴

A 846 körül író arab Ibn Kordadbeh följegyezte, hogy az orosz kereskedők áruikat elviszik a Fekete-tenger vidékének görög városaiba, ahol a császár tizedet szed tőlük, a Donon és a Volgán át a kazár fővárosba is elmennek, ahol szintén tizedet fizetnek, a Kaspi-tengeren pedig annak déli partjaiig hatolnak elő és Bagdadba is ellátogatnak.⁵

Amikor a bessenyő előnyomulással kapcsolatban a kazár hatalom hanyatlásnak indult⁶ és fennhatóságát Kijevben már érvényesíteni nem tudta, ez a város a IX. század közepén önállósult és normann harc sok vezetésével megszervezte a kijevi nagyfejedelemséget. Az orosz őskronika elbeszélése szerint Aszkold és Dir normann vezéreket hívták meg az önállósítás megvalósítására, s a következő években az új kijevi fejedelem már a szomszédos szláv törzsekkel és tartományokkal és a keletre lakó finnugor népekkel is elismertette fennhatóságát.⁷ Így alakult meg Kijev vezetése-

¹ Zusammen mit den Wolgabulgaren wurden die Chasaren zu Vermittlern des lebhaften Handelsaustausches, der seit Mitte des VIII. Jahrhunderts — als zu der Zeit, als das Zentrum des Kalifats unter den Abbasiden von Damaskus nach Bagdad verlehgt wurde, — zwischen den baltischen Norden und dem arabischen Osten von staten ging. Kliutschewskij I. 121. l. — Hruševskij ezzel hozza kapcsolatba azt a szerepüket is, hogy az orosz sík véd-bástyái a török hordák támadásai ellen. I. 158—159. l. v. ö. még 285. és 297—298. l.

² Seit jener Zeit waren den Dneperländern, den gehorsamen Vasallen der Chasaren, die Steppenströme erschlossen, die zu den Märkten am Kaspischen und Schwarzen Meer führten. Unter dem Schutz der Chasaren entfaltete sich denn auch, vom Dnepergebiet ausgehend, ein lebhafter Handel längs diese Flüsse. Wir haben eine Reihe von ziemlich frühen Hinweisen auf den Erfolg dieses Handels. Kliutschewskij I. 122. l. Vö. különösen Hruševskij I. 405—406. l.

³ Hruševskij I. 365—372. l. — Ein flüchtiger Blick auf die geographische Anordnung dieser Städte genügt, um zu zeigen, dass sie ihre Entstehung den Erfolgen des russischen Aussenhandels verdanken. Kliutschewskij I. 123. l.

⁴ Kliutschewskij I. 140—146. l. Hruševskij I. 388—420. l.

⁵ Kliutschewskij I. 122. l.

⁶ Hruševskij I. 158—159. l. szerint még akkor is, amikor a bessenyőket már kénytelenek voltak átengedni, tovább védik az orosz steppét az uzok ellen. — Kliutschewskij egyenesen a bessenyőkkel hozza kapcsolatba a kazár birodalom hanyatlását: Der Grund dafür war das Anrücken neuer Horden, der Petschenegen, die von Osten her den Chasaren in den Rücken fielen; den Petschenegen folgten alsbald die Usu-turkstämme. Id. mű I. 125. l.

⁷ Kliutschewskij I. 140—146. l. Hruševskij I. 406—411. l.

vel az orosz birodalom. Nevét is: rusz, a normannoktól kapta, akik a szervezést vezették.

Az orosz történetírás a varégoknak ezt a szerepét nem tudta megcáfolni s a legendás fejedelem-meghívást csak oda módosította, hogy a varégek nem betolakodott hódítók voltak, hanem inkább békés szándékú kereskedők és zsoldosszolgálatot kereső harcosok, akik az alakuló orosz városokban mindenfelé feltűntek. Az önállósulás korában a városok szívesen is fogadták őket és zsoldosaikat készséggel alkalmazták, mert a kazár birodalom hanyatlásával immár maguknak kellett biztonságukról gondoskodniuk. Legnagyobb számmal ezek a varégek Kijevet keresték fel. Az orosz őskrónika szerint, amikor Aszkold és Dir a városban a hatalmat magukhoz ragadták, egész sereget alakíthattak belőlük.¹ A rusz név így annyira Kijevhez fonódott, hogy Hruševskýj azt bizonyíthatta, hogy ez a név a kijevi oroszok megjelölésére szolgált.²

A mi szempontunkból ebben a fejlődésben azt kell kiemelnünk, hogy a Dnyeper kereskedelme az egész oroszországi fejlődésre milyen döntő jelentőségű tényező volt, és hogy az orosz törzsek és várostartományok összefogását tulajdonképpen az a veszedelem indította meg, amely ennek az útvonalnak a steppén át kelet felé irányuló kapcsolatát fenyegette.³ Kliutschewskij még a kazároknak a nomád életmódtól való elszakadását is ezzel a kereskedelemmel hozza kapcsolatba,⁴ amely ezek szerint az orosz steppe leghatalmasabb irányító történeti tényezője volt.

A magyar történeti kutatás nem vette kellőképpen figyelembe ezeket a megállapításokat, egyedül Fettich Nándor használta fel őket archaeológiai munkáiban.⁵ A leletanyag időbeli megoszlása és bizonyos készítési módok és a formák területi elterjedése — aminek részleteire itt nem terjeszkezhetek ki — Fettichet arra indították, hogy a lebediai magyarság kultúrájában az előkerült fémtárgyak szerint három korszakot különböztessen meg. Az első még teljesen kazár hatás alatt állt. A magyarság emlékei

¹ Hruševskýj I. 406—411. és 420—433. l. Kliutschewskij I. 126—140. l. különösen 129. l.: so war der Wariager bei uns vorwiegend ein bewaffneter Kaufmann, der herkam um weiter vorzudringen, ins innere Byzanz, dort zu eigenem Vorteil in des Kaisers Dienst zu treten, mit Gewinn Handel zu treiben, mitunter wohl... die reichen Griechen zu berauben, és 130. l.: Im Wortschatz russischer Volksmundarten bedeutet «Wariager» soviel als Hausierer, Kleinhändler.

² Hruševskýj I. 396—397. l. Kliutschewskij csak azt ismeri el, hogy «Russj» nannte man zuerst das Kijever Gebiet, I. 103. l., de a normannoktól származtatja az elnevezést: «Was die «Russj» betrifft, so werden sie von den arabischen und byzantinischen Schriftstellern des X. Jahrhunderts als ein besonderer Stamm von den Slaven, über die sie herrschten, wohl unterschieden, und Konstantin Porphyrogenetos unterscheidet deutlich bei der Her-

zählung der Stromschnellen des Dnepr deren slawische und russische Benennungen, als Worte, die durchaus verschiedenen Sprachen angehören. I. 129. l.

³ Das allen gemeinsames Interesse bestand darin, dass sämtliche Handelsstädte beim Auftreten der Petschenegen, die die Steppe überfluteten, die Notwendigkeit fühlten, über eine Wärmacht zu verfügen, die da imstande wäre, die Landesgrenzen und die Handelsstrassen in den Steppen vor Feinden von auswärts zu schützen. Kliutschewskij I. 144. l.

⁴ Kliutschewskij I. 121. l.

⁵ A lebediai magyarság a régészet megvilágításában, Századok, 1933. 250—276., 369—399. l. — Az oroszországi kereskedelmi utak és az ősmagyarság, Budapest, 1933. — A honfoglaló magyarság fémművészete. 2 kötet (Archaeologia Hungarica XXI.). Budapest, 1937.

ebben az időben nem választhatók el a kazárokéitól. Ezt a korszakot a 830-as évekig számítja. Az erre következő második, átmeneti korszakban ezeket a tárgyakat mindkét nép körében használják, exportra is kerülnek (fő előállítás helyük Verchne Saltovo a Donec mellett), de ebben a korban a fémművesség uralkodó anyagává az ezüst válik, amely speciálisan a honfoglaló magyarságra jellemző. A harmadik korszakban, amely szerint 862 körül kezdődik, épp ez utóbbi tárgyakban «nagy tömegprodukció áll be, amely elsősorban a magyarok igényeit szolgálja», amelynek készítményeiből azonban «bőven jut az akkor már intenzív forgalomnak örvendő Dnyeper útvonalon át az észak európai népeknek, a Volga—Káma úton át pedig Magna Bulgaria és Permia népeinek».¹

Az archaeológiai anyagnak ezekből a változásaiból Fettich azt következteti, hogy a magyarság 822—827 táján került Lebediába,² ahol a Dnyeper felé vezető út mellett az arabok felől érkező ezüstöt megkedvelte. A harmadik időszakban már maga irányította a saját ízlése szerint a verchne-saltovói fémműves ipart. Ezt — feltevése szerint — már fontos politikai események előzték meg, amelyeket a kijevi fejlődéssel lehet párhuzamba állítani.

Az orosz Ljubomirov kutatásai nyomán³ tehát a Donec völgyének kereskedelmi vonalára hívja fel a figyelmet, rámutatva arra, hogy ez volt az Északot a Kelettel összekötő útvonalak fontosabbika, amelyen a normannok közlekedtek.⁴ Ennek «keleti kiindulópontja és első szakasza (a Donig) időnként változott. Amikor Itil a kazárok fővárosa volt, kétségtelenül a Volga-torkolatból ment a kereskedelmi forgalom a Volgán fölfelé kb. Zaricynig és Dubovkáig, esetleg Kamysinig. Innen a Volga jobbparti mellékfolyója, a Zarica (Zaricynnél) és a Don balparti mellékfolyója, az Ilovka mentén jutottak a karavánok a Donhoz. Innen lefelé mentek a Donec torkolatáig. Az erdőségekkel takart Donec-medence állandó útvonal volt Kijev felé. A Donec felső folyásától az Orel folyócska vezetett a Dnyeperhez».⁵ Megszerkesztve azután az egykorú adatok alapján Oroszország akkori népeinek térképét, a magyarság lebediai hazáját éppen a Donec és Don vidékére teszi, úgy hogy ez a Dnyeper és a Volga mellett legnevezetesebb útvonal épp a magyarság akkori megtelepedési területén vezet át.⁶

Minthogy a magyarság különálló kultúrája korábban nem mutatható ki, a kijevi analógiára vonja le Fettich azt a következtetést, hogy «a gazdasági előnyöknek, az útvonalaknak, fontosabb pontoknak, mint a Don-könyök, Verchne Saltovo, valamint a Donec és a Don melletti téliszállások-

¹ Századok, 1933. 375—6. l. Az oroszországi kereskedelmi utak 8. l. Fémművesség 48. (német szöveg 190.) l.

² Fémművesség 25. (ném. 163.) l.

³ P. Lyubomirov: Targovye svajazi drevnej Rusi s vostokom (Úcsenye Zap. Sarat. Universiteta I. 1923).

⁴ Századok, 1933. 261—266. l. Az orosz-

országi kereskedelmi utak 7. l. Fémművesség 39—43. (ném. 179—184.) l.

⁵ Századok, 1933. 263. l. Fémművesség 40. (ném. 180.) l. Az Orel helyett az idézet tévesen Oszkol-t említ, amely északi irányban a Dnyepertől elfordul.

⁶ Századok, 1933. 272. l. Az oroszországi keresk. utak 7. l. Fémművesség 56—57. (ném. 201.) l.

nak védelme és biztosítása megkívánta, hogy a magyarság Lebediában állig fegyverben éljen. Annak a lovasnomád kultúrának kialakulását, amellyel a magyarság mai hazájában megjelent, közvetlenül a veszedelmes vetélytársaknak, nyugatról a normannok, kelet felől a bessenyők nyomásának tulajdonítja. Az előkelő ősmagyar sírok antropológiai anyagának egy részében megállapított mongol és kaukázusi-mongoloid vonások alapján pedig ez átszervezés irányítását ázsiai eredetű türk elemek művének tartja.¹

862 után Fettich szerint a magyarság bizonyos megerősödésének kellett bekövetkeznie, amelyet már a kazár birodalom hanyatlásával hoz kapcsolatba, esetleg a kabarok átpártolásával is. Ekkor Verchne Saltovo is a magyarok hatalma alá kerülne, ami a harmadik kultúrkorszak kifejlődését vonná maga után.² Ezt egy bizonyos politikai átorientálódással hozza kapcsolatba, amely a magyarságot a kijevi normannok felé fordította volna.³ Ezt a helyzetet borítja föl a bessenyők 889-i diadala, amelynek lényegét nem valami véres katasztrófában látja, hanem abban, hogy a Don- és Donecmenti állandó téli szállásokat elfoglalták.⁴

Az itt elmondottak azt bizonyítják, hogy a déloroszországi steppéről a VII—VIII. században sem lehet úgy beszélni, mint ahol vad nomád hordák tülekedtek, de különösen a IX. századra, amely mélyenjáró változásokat hozott, nem lehet ezt a felfogást alkalmazni. Amint az orosz fejedelemség lakossága már nem egyszerűen erdőlakó vadász, a kazárokat sem lehet a földműveléstől irtózó nomádoknak bélyegezni, ahogy azt Kutschera teszi.⁵ Ma mindkét népet illetőleg világos, hogy életében ekkor már igen jelentékeny, sorsukat irányító szerepet játszott a kereskedelem. Igaz, hogy az orosz városokban a kereskedők főleg normannok (ruszok) voltak, Bulgáriában pedig szintén ruszok és arabok fordultak meg, de viszont azt is tudjuk, hogy a volgai bolgárok fővárosában a ruszok mellett a kazár kereskedők játszották a legnagyobb szerepet,⁶ a bolgár kereskedők pedig sűrűn jártak a kazár vásárokra,⁷ sőt hogy a magyarok is eljártak a byzánciak feketetengermenti városába, Karkhba, rabszolgákat eladni és drágaságokat venni.⁸

Mindez még természetesen nem tette ezeket a népeket kereskedőkké, de a kereskedelmi élethez símulniok kellett, ami az egész vonalon éreztette

¹ Az oroszországi kereskedelmi utak 8. l.

² Századok, 1933. 268. és 374. l. Fémművészség 47. (ném. 189.) l.

³ Fémművészség 45. (ném. 186.) l.: «A kazár birodalom fénykora a VII. és főleg VIII. század, hatalmának hanyatlása Marquart szerint már 840 körül megkezdődik, vagyis, amikor a magyarság kezd fölemelkedni. A két jelenség közt természetesen okozati összefüggést látok. A magyarság részén az arab-normann érdekkörbe való kapcsolódás, (auf ungarischer Seite gehört die Einführung in den arabisch-normannischen Interessenkreis), kazár részen a bizánci birodalom háttérbe szorulása Kelet gazdasági életében — ami szükségképpen a Bizánc felé

orientálódott kazár birodalom hanyatlását vonta maga után — ezek az egymással szembenálló körülmények».

⁴ Századok, 1933. 272. l. Fémművészség 44. (ném. 186.) l.

⁵ Kutschera: Die Chasaren. Wien, 1909. 34. és 43. l. Ez a könyv különben tájékoztatlan-sága és ellenmondásai miatt jórészt használhatatlan.

⁶ Isztakhri és Ibn Haukal. L. Magyar Honfoglalás Kútfői (ezentúl csak MHK.) 229. l.

⁷ Ibn Fadhlán MHK. 216. l. Konstantinos Porphyrogenetos c. 42. MKH. 133. l.

⁸ Ibn Roszteh MHK. 169. l.

hatását. A keleti szlávok között bizonyára még elég vékony réteg volt a kereskedő, de a városi központok és a kereskedelmi forgalom erdei vadászokból és méhészekből — hogy mást ne említsünk — a fa feldolgozására vezette őket, ami a gazdasági életben elég mélyreható változást jelentett. A kazárok is nomádokból nem elsősorban kereskedőkké lettek, hanem földművelőkké és kertészekké.

Ne felejtsük azonban el, hogy oroszok és kazárok mellett annak a kornak kereskedelmében még egy nép játszott nevezetes szerepet: a volgai bolgár, amelynek lakhelye a Volga és Káma egyesülésének vidékére esett, fővárosa: Bulgar is e két folyó egyesülésétől valamivel délebbre, a Volga mellett feküdt. Jelentőségét a volgai útvonal adta meg, elsősorban a Káma folyamvidéke, a mai permi tartomány. A Volga felső folyásának akkor a Kámát tekintették, amely Permbe vezetett, a drága prémek tulajdonképpeni hazájába. Az orosz síkság déli népei, különösen a szlávok, bolgárok és burtászok is híres prémszállítók voltak, de a legértékesebb és a legtöbb prém mégis Permbe és a szomszédos területekről került.¹ A volgai kereskedelmi út ennek a cikknek köszönhetette nagy hírét, és Fettich ennek a vonzóerőnek tudja be a volgai bolgárok északra költözését,² valamint a besenyő hódítás után keletre vándorló magyar töredék Permbe költözését is, amelyet azzal bizonyít, hogy a lebediai fémművesség harmadik szakának emlékei itt is megjelennek, majd itt önállóan fejlődnek tovább.³

Nem lehet feladatom, hogy ennek a kereskedelmi életnek politikai kihatásaira itt kitérjek, korlátoznom kell magamat a gazdasági tényezőkre.

Az az érdeklődés, amellyel az arabok ebben az időben az orosz steppe felé fordultak, irodalmi téren is nyomokat hagyott. Az arab írók igen becses adatokat jegyeztek föl ezekről a népekről, amelyek azután többnyire lényegtelen változtatásokkal átszarmaztak a későbbi írók munkáiba is. Közülök a X. század első felében író Dsajhani a legközelebbi kortárs, aki nek elveszett följegyzéseit a 914 körül író arab Ibn Roszteh és az 1051 körül író perzsa Gardézi tartották fenn.⁴ Ezekben a művekben maradt fenn a magyarság lebediai tartózkodásával egykorú állapot leírása. Amint azonban már Marquart kimutatta, Dsajhani is már régebbi följegyzésekre támaszkodott, így al Garmira, ami különböző korú adatok összefűzésére vezetett.⁵

A későbbiek: Ibn Fadhlán,⁶ Isztakhri, Ibn Haukal,⁷ Maszudi⁸ már azokat az állapotokat rögzítették, amelyek a magyarok elvonulása után állottak fenn s így csak a szomszédos népekre jönnek tekintetbe.

Leírásaik főképp a viszonyok jellemzésében nemcsak megbízhatóak, hanem igen becseseknek is mondhatók. Kevésbé mondható ez el azokról

¹ Hruševskij id. mű. I. 296. l. — Isztakhri és különösen Ibn Haukal MHK. 229. l. — Fetti-
ch: Fémművesség 27—38. (ném. 164—178.)
l. Századok, 1933. 273. l.

² Századok, 1933. 265. l.

³ Fémművesség 29—38. l.

⁴ MHK. 141—150.

⁵ J. Marquart: Osteuropäische und ost-
asiatische Steifzüge. Leipzig, 1903. 28—30. l.

⁶ MHK. 197—198. l.

⁷ MHK. 221—222. l.

⁸ MHK. 241. l.

a részekről, ahol eseményekről tudósítanak. Helymeghatározásaik többnyire bizonytalanok, a feljegyzett nevek eltorzultak. A mi céljainkra azonban tudósításaik kivételesen nagyértékűek. Természetes, hogy az alábbiakban csak azokra az adatokra terjeszkedünk ki, amelyek a nép jellegére, foglalkozására, gazdaságára adnak felvilágosítást.

Hogy az araboknak e részben milyen jó meglátásuk volt, különösen a szlávok és oroszok (ruszok, varégek) jellemzése bizonyítja.

A szlávok tartománya eszerint lapályos, erdős, vízbő terület. Gazdaságuknak alapja a méhészkedés, italuk is a méhsere. Gardézi szerint van köztük olyan, akinek 100 nagy edény méhsere is van. Ibn Roszteh leírja méhészetük módját, Gardézi pedig különösen annak dús eredményét emeli ki. A halott tiszteletére is halála első évfordulóján gazdag mézlakomát rendeznek. Különben azonban szegények. Gardézi kiemeli szűkös életmódjukat, fegyverzetük is csak dárda, pajzs és lándzsa. Ibn Roszteh szerint «csak kevés barmuk van, lova csak az előkelő férfiúnak», Gardézi pedig «fejedelmük fejedelméről» emelte ki, hogy «ennek a fejedelemnek lovai is vannak». Erdei életüknek megfelel az a tudósítás, hogy disznónyájai vannak és juhokat is tenyésztenek. Ibn Roszteh szerint szőlőik és szántóföldjeik, Gardézi szerint szőlőik és gabonájuk nincsenek. A köles termesztése mégis el volt terjedve közöttük, és mindkét író leírta azt a szokást, amellyel aratáskor kölest áldoztak. Gardézi azonkívül megemlékezik várépítéseikről, amelyekkel a magyarok támadásai ellen védekeznek, akik innen rabszolgákat hajtottak el.¹ Ezt a tudósítást egészíti ki Sukrullah török fordításának az az adata, hogy a magyarok ilyenkor lehúzzák foglyaik szörmeruháit s a foglyokat magukat is eladják.²

Zavarosabb az orosz tudósítás, de itt sem lehet kifogás a nép és életmódjának jellemzése ellen. Eszerint nem foglalkoznak földműveléssel. Ibn Roszteh szerint gabonaneműik, Gardézi szerint, vetéseik nincsenek, gabonájukat a szlávoktól hozzák (ez tehát a köles). Ibn Roszteh szerint «nincsenek fekvő birtokaik, falvaik és szántóföldeik, egyedüli jövedelmüket a nyesttel, menyéttel és más prémeikkel való kereskedés adja, melyeket a vásárlók megvesznek tőlük és ezüst- és aranypénzben fizetnek ki, amelyet azután börtáskáikban jól eltesznek». Ezt abban a kapcsolatban említi, hogy az újszülött orosz fiú mellé kardot tesznek, figyelmeztetve őt, hogy az az egyedüli öröksége. Ibn Roszteh különleges, szerinte Sulejmanijje nevű kardjaikat is említi (a kétélű egyenes normann kardot). Gondos ruházódásukat is azzal magyarázza, hogy «a kereskedés az ő kezükben van». «Igen tiszta a ruházatuk — mondja másutt — s férfai arany karperecet öltenek magukra». Ehelyett Gardézi azt említi, hogy «az orosz férfiak kezükben aranyos buzogányt tartanak», ami valószínűleg a helyesebb változat, s amihez még hozzáteszi, «kardjaik hüvelyein számos onixkő díszlik». Ibn Roszteh nagy termetüket, tekintélyes külsejüket is feljegyezte

¹ MHK. 174—180. l.

² Századok, 1929. 230—231. l.

és hogy «midőn támadásra indulnak, nem nyeregbe ülnek, hanem hajóra». Egyebekben fegyelmezettségükről, bátorságukról, a vendéggel szemben megbecsülésükről, egymással szemben álnokságukról emlékeznek meg, hogy «ha valakinek csak kevés vagyona is van, testvére vagy társa azt a szándékot forralja ellene, hogy megölje és attól megfossza». A szlávokkal ők is rabszolgakereskedést űztek a bolgár és kazár fővárosokban, de Gardézi arról is tud, hogy «sok szláv férfi van közöttük s szolgálnak nekik, hogy szolgálataik miatt biztosan élhessenek náluk».¹

Alig képzelhető jobb jellemzés erről a harcos kereskedő népről, — amelyről Gardézi azt is elmondja, hogy a kereskedés után királyának tizedet fizet, — mint amely e töredékes följegyzésekből adódik. A talaj csak akkor csúszik ki a feljegyző vagy az átírók lába alól, amikor a varégek vezető rétegét a kormányzott szlávokkal kell összhangba hozni. Ibn Roszteh helyesen említi, hogy királyukat a ruszok khágánjának (a kijevi fejedelmek címe) nevezik, Gardézi pedig, hogy «ez a nép ezer férfiúból áll». Mind a két író ezt a szlávok ellen irányuló folytonos támadásaikkal kapcsolatban említi, ami megzavarja őket külön tartományuk meghatározásában. Ez a háromnapos járóföld kiterjedésű sziget, amelyről Gardézi azt is tudja, hogy «nagy városok vannak rajta», valószínűleg származásuk helyének, Gotlandnak hallomásból származó eltorzult képe.

Kevesebb az, amit a kazárok gazdasági viszonyairól megtudunk, de a kép, amelyet róluk kapunk, ha a Dsajhání-féle tudósítás átörökítői mellett a többi arab író is bevonjuk a vizsgálatba, éppen olyan kimerítő. Ibn Roszteh és Gardézi mindenekelőtt a lovas seregről tudósít. Ez a tízezer lovasból álló katonaság Gardézi szerint két részből áll, az egyiket a király fegyverzi fel és fizeti, a másik lovasai «oly helyzetben vannak, hogy saját költségükön látják el magukat a szükséges hadikészülettel», ugyan Ibn Roszteh szerint a gazdagok tartják el. Velök — mondja Gardézi — a király évenként megrohanja keleti szomszédait, a bessenyőket.

A lakosság két városban lakik. «Tél idején a városokban tartózkodik, amidőn a tavasz eljön, kimennek a mezőkre és ott maradnak, míg a tél ismét be nem következik». Hogy ez a nyári kiköltözés mit jelent, Gardézi azzal a följegyzéssel árulja el, hogy «a kazárok tartományában szántóföldek és sok kert van s ez a föld az életnek sok kényelmét nyújtja; méheik is nagy számmal vannak és jó viaszkot visznek innen ki».² Sokkal részletesebben tudósít azonban Ibn Fadhlan és Isztakhri és Ibn Haukal e pontokban egyező előadása: «A kazár fővárosnak nincsenek hozzátartozó falvai, hanem csak szélesen elterjedt mezei, amelyekre a városiak nyaranta kimennek 20 parasanga távolságról; a vetést idejében eszközlik, s mikor a gabona megérett, a termést összegyűjtve, részint a folyóparthoz, részint a pusztai útra viszik s hajóra s szekérre téve szállítják tovább». Táplálékuk javarésze — folytatja Ibn Fadhlan — rizsből és halakból áll s amit ezen-

¹ MHK. 181—187. l.

² MHK. 152—158. l.

kívül nálok találász, azt az oroszok lakta földről, Bolgárországból vagy Kijevből hozták oda. A legtöbb árucikk Kazár város keleti részében van kiállítva, ugyanott lakik a moszlimok és a kereskedők legnagyobb része».¹

Eszerint tehát nem a saját produktumaikat közvetítenék tovább. Így mondja ezt Isztakhri és Ibn Haukal is: «az a méz és viasz, amit tőlük más országokba visznek, Rusz- és Bolgárországból jön hozzájuk és hasonlóképpen a bőrök». Ezt az idegen származást a két utóbbi író különösen a hódbőrökről hangoztatja, amelyek csak Bolgárországban, Oroszországban és Kijevben kaphatók.² Még többet mond e részben Ibn Fadhlán egy másik helye: «A kazár birodalomból az árunak nincs semmiféle kivitele más országokba, s bármit is kivisznek onnan, azt elébb odahozzák, így a lisztet, a mézet, a viaszt, a bársonyt, vidrát s másféle bőröket»,³ ami Isztakhrinál és Ibn Haukálnál ebben az alakban fordul elő: «A kazár birodalomtól semmi egyéb kiviteli cikk nincs, ami onnan kerül ki, mint az enyv. Ami a kénesőt, a mézet, a viaszt, a selymet s a szőrmeneműeket illeti, ezek máshonnan vitetnek oda.»⁴ Csak az egy Gardézi beszél viasz-kivitelről.

Az arab írók e csoportjánál tehát a kazárok két főfoglalkozása: a kereskedelem és a földművelés még élesebben domborodnak ki, mint Dsajhání tudósításában. Az állami berendezés a kereskedelmen alapszik. Ibn Fadhlán szerint a kincstár jövedelmei: «révvámok és az áruk tizedei az érvényben lévő szárazföldi, folyami és tengeri vámjegyzékek szerint», s «az egyes községek az élelmiszerek és italok után fogyasztási adót tartoznak fizetni».⁵ Ezzel szemben azonban a lakosság a városokban is gyenge építményekben lakott. Isztakhri és Ibn Haukal szerint a király, akinek palotája téglából épült, nem engedte meg, hogy más is építsen magának ilyen házat. Lakóhelyeik tehát nemezsátrak (Ibn Fadhlán szerint nemezzel fedett fabódék) ⁶ voltak és csak kevés vályogból készült házuk volt.⁷

Marhaállománynak azonban nyomát sem találjuk náluk s a halnak, mint főeledelnek említése csak megerősítheti azt, hogy az állattenyésztés a téli és nyári lakásváltoztatás ellenére sem játszott náluk különösebb szerepet. A másik főeledel: a rizs, pedig arra enged következtetni, hogy ez volt a főterményük.

Ezeket az adatokat azonban még eggyel kell kiegészítenünk, amelyet Isztakhri és Ibn Haukal említenek a kazárok második nagy városával kapcsolatban: «e városnak sok kertje van s azt mondják, hogy Szerir határáig körülbelül négyezer szőlőkertet foglal magában; gyümölcsük legtöbbször a szőlő». Ibn Haukal 969-ben már azt is tudta, hogy ezt a szőlőkultúrát elpusztították az oroszok.⁸

E mellett a sajátos földművelést és kertgazdálkodást űző kereskedő-

¹ MHK. 215—216. l.

² MHK. 229. l.

³ MHK. 217. l., v. ö. 216. l.

⁴ MHK. 235. l.

⁵ MHK. 215. l.

⁶ MHK. 213. l.

⁷ MHK. 223—224. l.

⁸ MHK. 231—232. l.

állam mellett, amely minden jövedelmét a tranzitó-kereskedelemből szerezte, mégis volt kivitelük a sokkal alacsonyabb fokon álló másik két volgamenti népnek: a burtászoknak és a bolgároknak.

A bolgárok a Volga középső folyásánál szintén kereskedők, de kereskedelmük jórészt passzív. «A kazárok velük kereskedelmi összeköttetésben vannak, — írja Ibn Roszteh, akinek leírásával nagyjában Gardézié is meg egyezik — az oroszok is ellátogatnak hozzájuk árucikkeikkel s mindazok is, akik a folyam (Volga) két partján laknak, eljönnek hozzájuk. Ilyen áruk: nyuszt, nyest, menyétbőrök és egyebek». Gardézitől azonban arról is értesülünk, hogy a kereskedőktől a király, akárcsak a kazár khágán, tizedet szed. Gardézi azt is tudja, hogy a bőrökért ide özönlenek az arabok dirhemjei, amelyek azonban az oroszok és szlávok felé ismét tovább vándorolnak: «Legfőbb vagyonuk menyétprémekből áll, ezüst- és aranyholmijuk nincsen s ezüst-, aranypénz helyett menyétprémet adnak, egyet két (Ibn Roszteh szerint $2\frac{1}{2}$) dirhem árába. Az iszlám tartományokból fehér, kerékformájú dirhemeket kapnak. Ezeket a dirhemeket ismét a ruszoknak és szlávoknak adják, mert ezek a népek portékáikat csakis ilyen pénzért árulják». Ibn Roszteh szerint a tizedfizetők hajón érkező mohamedánok. Ez a kereskedelem tehát nem áll azon a fokon, mint a kazároké.¹

Abból következtetve, hogy a király minden háztól egy marhabőrt szedet adóba, azt kell következtetni, hogy állattenyésztésük, mely magas fokon állott, volt főfoglalkozásuk. Gardézi szerint «öszvéreket és jó lovakat tartanak, s amikor a király az öszvérekből vagy lovakból egyet kíván, kettőt adnak neki». Házasságaik alkalmával is egy lóval adóznak a királynak, ami jelentékeny lótenyésztésre vall. Amit lovaik szabad legeltetéséről Gardézi feljegyzett, rideg pásztorkodásra enged következtetni. Sokféle fegyverük és Maszudi tudósítása, hogy a bolgár király 50,000 lovassal rendelkezett,² erős katonai szervezetre mutatnak.

Az állattenyésztés azonban nem nevezhető egyedüli foglalkozásuknak. Ibn Roszteh írja, hogy «vetéseik és szántóföldjeik vannak, vetnek mindenféle gabonát, búzát, árpát, kölest és egyebet», Gardézi szerint pedig «ez egy folyamparti nép, vetéseik és szabályaik vannak, mindenféle magot művelés alá vesznek, így a búzát, árpát, párhagymát, lencsét, paszulyt s ezenkívül minden egyebet». A meghatározott szabályok említése hagyományos nagyobb multra visszatekintő művelésre vall, amely azonban nem lehetett nagyobb arányú, hanem inkább kertgazdálkodás. Erre vall Ibn Fadhlán adata is, hogy a terményekkel mindenki szabadon rendelkezhetett s a király azokból mitsem követelhetett.³

Egyszerű életszínvonaluk mellett a bolgárok mégis változatosabban éltek, mint az oroszok, akiknek eledele a köles és a méz volt, és a kazárok, akik rizzsel és hallal táplálkoztak. Ibn Fadhlán szerint legfőbb élelmük

¹ MHK. 163—167. l.² MHK. 262. l.³ MHK. 211. l.

a köles és a lóhus, ámbár árpa- és búzaföldjeik is vannak. A szultán követeit is kenyérrel, hússal és kölessel vendégelték meg, amihez méhsert ittak.¹

Ezzel ellentétben szegényes a burtászok élete. Ők is a Volga partvidéken laknak, a bolgárok és kazárok földje közt, de ennek a helyzetnek előnyeit nem tudták kellőképp javukra fordítani. Kereskedelmük nem volt, a vonuló kereskedőtől sem szedtek tizedet. Falusi szervezetben éltek, egységes vezetés híján, ami a kazároknak lehetővé tette, hogy közvetlen hatalmuk alatt tartsák és tízezer lovas kiállítására kényszerítsék őket. Bizonyára csak ennek a függésnek a következménye, hogy a bolgárokkal és a bessenyőkkel állandó viszályban éltek. Gardézi szerint «öszvéreik (Ibn Roszteh szerint bizonyára tévedésből: tevéik) és marháik nagy számban vannak, mézük is sok van s abból viasz készül, amit kivisznek». Vagyonuk javarésze — akárcsak a bolgároknál — a menyétbőr. Gardézi szerint prémés ruháikat is menyétbőrből készítik, de gazdagságukban a menyétbőr mellett a másik főtenyező — mint a szlávoknál — a méz. Minthogy erdőkben, nyíresek közt laktak, ez a méhészkedés nem lephet meg, annál kevésbbé, mert falusi szervezetök kétségtelen bizonyítéka megtelepült voltuknak. Állattenyésztésüket tehát nem szabad valami nomád jellegű nagyarányú állattenyésztésnek tekintenünk. Az állattenyésztés mellett ugyanis Gardézi is, Ibn Roszteh is említi vetéseiket, szántóföldjeiket. Földművelésük nem is lehetett valami nagyon szerény, mert Gardézi említ közöttük olyanokat, «kiknek uradalmaik vannak és bőségük világi javakban». Minthogy az ő földjüket a kazároktól, úgy látszik, nem választotta el lakatlan terület, nem látjuk tisztán, vajjon ennek a lapályos vidéknek lakott, művelés alatt álló földjei hova tartoztak. Minthogy azonban a kazárokról ugyanez a tudósítás azt mondja, hogy falvaik nincsenek, mégis valószínűnek látszik, hogy e tartomány déli részein a földművelés már szép eredményeket ért el. Eszerint az itteni nagyobb birtokosok volnának azok, akik Gardézi szerint a lótarítás kötelezettsége alól magukat kivonják.²

Ezek voltak a lebediai magyarok szomszédai. Minekelőtte azonban velük foglalkoznám, még egy pillantást akarnék vetni a bessenyőkre. Róluk a magyarok lebediai tartózkodása idejéből csak Gardézinél maradt tudósítás, amely kétségtelenül szintén Dsaihani munkájából származik.³ Ez a tudósítás nagyon szűkszavú, mindazonáltal értékes következtetésekre alkalmas. Az a megállapítás, hogy a bessenyők vagyonos emberek, «lovaik, marháik, juhaik nagy számmal vannak», kétségtelenül elárulja állattenyésztő lovas nomád állapotukat. A mindenféle állatállomány — a disznót kivéve — nagy száma az eddig említettek közül egy más népnél sincs így kihangsúlyozva.

De hogy mennyire lényegesen különbözik ez a nép a már felsoroltaktól, azt egy másik megjegyzés még élesebben bizonyítja. Ibn Roszteh írja,

¹ MHK. 204., 206—207. l.

² MHK. 158—162. l.

³ MHK. 150—151. l.

hogy «a besenyők és kazárok közt tíznapi járóföldön puszták és erdők terjengenek s ezen két tartomány közt nincs járt út, oly közlekedési útvonal, melyet a rendes forgalomra használnának».¹ Gardézinek a bessenyő földről írt sorai szerint is Ürgend városaiból a Káspi-tenger és Aral-tó közén, 17 napi járóföld van a bessenyőig, amely az Aral-tó átszelése után 9 napig víztelen sivatagon visz át s azután is még napokig pusztá területen halad.²

Ez a szinte járhatatlan sivatag azonban, amelyen csak egy-két napi távolságra adódik egy-egy kút, nemcsak a bessenyő szállások megközelítését teszi nehezzé: a földjükön épp oly nehéz a járás. Gardézi szerint «a besenyők útjai nem könnyen járhatók, felettébb rosszak. Aki innen ki akar jutni, szükséges, hogy magának lovakat vegyen, mert ez úttalan tartományból másképp ki nem juthat, hanem lóháton, a nádasok és útvesztők miatt. A kereskedők úttalan utakon kénytelenek utazni, amilyenek ott vannak, mert útjai csupa fás helyek, s hogy merre tartsanak, a csillagok járásából tudják meg».

A bessenyők földjeinek ez az úttalansága éles ellentétben áll a déloroszországi népek lakóhelyeivel. Ott csak a ruszokról említik a biztonságnak bizonyos hiányát, ami szükségessé teszi a fegyveres kíséretet, de nem szólnak a közlekedés természeti nehézségéről.³ A bessenyők területe tehát, ha a nomadizálásra talán alkalmasabb is, sokkal kulturálatlanabb viszonyok közt volt. A folytonos nomadizálás is bizonyára jelentékenyen hozzájárult ahhoz, hogy ebből az állapotból kiemelkedni nem tudott. De meg kell emlékeznünk arról is, hogy a mai déloroszországi steppén éppen a bessenyők megjelenése után egy elsivatagosodó folyamat indult meg, amely a bessenyő és a kun uralom alatt állandó előhaladásban volt.⁴ A bessenyők életmódja és a korábbi déloroszországi steppe lakóinak életmódja közt tehát, még ha nomadizáltak is, lényeges fokozati különbséget kell feltennünk. Hiszen a természeti viszonyoknak minden későbbi rosszabbodása mellett is a déloroszországi síknak különösen nyugatibb tája Oroszországnak ma is legtermékenyebb, kimondottan búzatermő jellegű része, magas népsűrűséggel, amit híres jó fekete földjének (lössre telepedett humusz), a híres csernozjom-nak köszönhet.⁵ A magyarság életmódját tehát, amely Lebediában sokkal magasabb fokon álló népek közt élt, mint bessenyő ellenségei, és a kivándorlása után bekövetkezett viszonyoknál kedvezőbb természeti körülmények közt, semmiképpen sem szabad a bessenyőkével párhuzamba állítani.

Áttérve immár a magyarságról szóló tudósításokra, mindenekelőtt lakóhelyök meghatározására kellene kitérnem, lehetetlen azonban e kérdéssel itt érdemileg foglalkoznom. Ibn Roszteh, Gardézi és El Bekhri épp

¹ MHK. 152. l.

² MHK. 151. l.

³ MHK. 187. l.

⁴ Hruševskij id. m. I. 238. l.

⁵ F. Klüte: Handbuch der geographischen Wissenschaft. Europa III. 324., 326—237., 356. l. — Vidal de la Blache — Gallois: Géographie universelle V. 81—85., 88. l.

a lakhely kérdésében igen lényeges pontokban eltérnek egymástól¹ s ez eltérések magyarázata elterelne tárgyamtól. Utalok tehát Hóman Bálintra, ki már régen rámutatott arra, hogy az arab írók e részben is két különböző tudósítást keverték össze, melyek egyike Lebediára, másika Etelközre vonatkozik, megállapítva azt is, hogy maga a jellemzés csakis a lebediai hazára, a Dnyeper és Don vidékére vonatkozhatik.²

Az országot Ibn Roszteh és Gardézi egyöntetűen «fában és vizekben bővelkedőnek» és nedves talajúnak jellemzi.³ A magyarok főfoglalkozását illetőleg az arab kútfők semmi kétséget sem hagynak fenn. Ibn Roszteh szerint «sátraik vannak s oda mennek, ahol a legeltetésre fű kínálkozik».⁴ El Bekhri szerint is «ez a nép sátrak alatt tanyázik és csak nyirkos és legelőkben gazdag földet szokott fölkeresni».⁵ Ezzel a nomád pásztorkodással függ össze a nyári és téli szállások váltogatása is, amit Ibn Roszteh így jellemez: «Télvíz idején, aki ezen folyók valamelyikének közelében lakik, e folyóhoz húzódik s a telet partjain tölti el halászva; az ott-tartózkodás nekik tél idején alkalmasabb». Gardézi ehhez a halászathoz még megjegyzi, hogy akkor ez szolgáltatja élelmöket.⁶

Ugyanez tűnik ki Gardézinek a házassági szokásokról szóló följegyzéseiből is, ahol a leány családjának vagyona marhákban jut kifejezésre, a nászajándék is marhából, pénzből és használati tárgyakból áll. Ez tehát az élő vagyon, amely mellett a magyaroknál is fontos szerepet játszik a prém, amely itt sokkal nagyobb gazdagságban van felsorolva, mint a többi népeknél, amennyiben a menyétprémek mellett még a nyuszt, evet, coboly és rókaprém is szerepel,⁷ de gazdagságukat még jobban jellemzi, hogy színes selyemszöveteket öltenek magukra és fegyvereik is ezüsttel bevontak.⁸

Hogy azonban az állattenyésztés nem volt kizárólagos foglalkozásuk, elárulja Ibn Rosztehnek az a megjegyzése, hogy «sok szántóföldjük van».⁹ Ezt az arabok a kazároktól eltekintve a többi oroszországi népnél nem hangsúlyozzák. A bolgároknál a sokféle terményt hangsúlyozzák, de nem a nagybani termelést; árpa- és búzaföldjeiket megemlítik, de nem tulajdonítanak nekik nagyobb jelentőséget.¹⁰ A szlávoknál csak kölesről szólnak és azt mondják, hogy szántóik nincsenek.¹¹ Csak a burtászok egy részénél van szó «művelt földekről» és «uradalmakról», de az ő főfoglalkozásuk is az állattenyésztés és a méhészet.¹² A sok szántónak ez a kihangsúlyozása tehát elég feltűnő méretű földművelésre vall. Gardézi ezt úgy fogalmazza, hogy «a magyaroknak lapályaik vannak, szénatermő és termékeny helyekben bővelkedők».¹³ Ez a fogalmazás is kiemeli tehát a termékeny földek

¹ MHK. 167—171. és 195. l.

² Őstörténetünk keleti forrásai. Századok, 1908. 865—872. l.

³ MHK. 169. és 171. l.

⁴ MHK. 168. l.

⁵ MHK. 195. l.

⁶ MHK. 168—169. l.

⁷ MHK. 178. l.

⁸ MHK. 172. l.

⁹ MHK. 169. l.

¹⁰ MHK. 164. és 206—207. l.

¹¹ MHK. 174—175. l.

¹² MHK. 161—162. l.

¹³ MHK. 168. l.

bőségét, de ezenkívül még egy fontos megállapítást tartalmaz : a takarmányozást, ami már a nomád állattenyésztésből állandóbb jellegű gazdálkodás felé haladó irányt mutat.

Hogy a szlávokat ők is megrohanják és foglyaikat a tengerparti görög kikötőben : Karkhban rabszolgául eladják,¹ sem szólhat primitív nomadizálásuk mellett ; hiszen ezt a rabszolgavadászatot és kereskedést a szlávok saját föllebbvalói : a kazárok és a varégok is szélteben üzték, pedig ezek nagyon távol állottak a nomád jellegtől. Ha Ibn Roszteh éppen a magyarok becsapásaival indokolja, hogy a szlávok városokkal védekeznek,² ez bizonyára azért van, mert ők voltak a szlávok közvetlen szomszédságában, és mert ugyanazon Ibn Roszteh szerint a magyarok akkor a maguk fennhatósága alá tartozóknak tekintették a szlávokat, — persze a legközelebbi törzseket, — reájuk szüntelenül terményadókat róttak s őket rabszolgáiknak is tartották.³

Földművelésük alatt természetesen nem szabad valamilyen intenzív művelést értenünk. Hogy milyen gabonaneműeket vetettek, a források nem említik. Figyelmeztetnem kell azonban arra, hogy a mai Oroszország területén akkor elterjedt kölest az arabok nem értékelték. A szlávokról azt jegyezték föl, hogy szántóik nincsenek, pedig a varégok kölesét is ők termesztették, a bolgároknál pedig feltűnt nekik, hogy kölest esznek, ámbár búza- és árpaföldjeik is vannak, de kölesföldekről itt sem szólanak. Kizártnak kell tehát tekintenünk azt, hogy az arab írók magyar szántói alatt kölesföldeket értsünk. Sem a kölesnek oroszországi elterjedése, sem az, hogy a középpázsiai nomádok egyetlen termesztménye ez volt, nem jogosít fel arra, hogy a lebediai magyarokat kölestermelőknek tekintsük. A honfoglalás előtti török jövevényszavak ugyanis kiterjednek a szemtermelés egész körére. Honfoglalás előtti török jövevényszó a *búza* és az *árpa*, az akkor szántóföldet jelentő *tarló*, a művelési eszközök közül az *eké* és a *sarló*, a betakarítással kapcsolatban a *kéve*, *kepe*, *szór* (a gabona tisztítása a cséplés után), *ocsú*, *boglya*, sőt a *kender*, *csepű*, *tíló*, *orsó* és *szőlő*, *szür*, *borseprő* szavak is.⁴

Rapaich Raimund megvizsgálva régi búzafajtáinkat, a honfoglalók tulajdonképpen búzájának a *triticum dicoccoides*t, a kétszemű vagy kétsoros búzát állítja, amely mellett a közönséges búza (*triticum vulgare*) is korán meghonosodhatott közöttük.⁵ Az elsőt nálunk polyvának nevezik, ami bolgár-török szó. Déloroszországban mindkét fajta el volt terjedve, úgy, hogy valószínű, hogy a honfoglalók onnan hozták őket magukkal. Az itt említett búzafajokat azonban már nem lehetett olyan egyszerűen kezelni, mint a kisigényű kölest : nagyobb fáradság nélkül a feltört gyepebe vetni és

¹ MHK. 169. l.

² MHK. 178—179. l.

³ MHK. 169. l.

⁴ V. ö. Szinnyei József: A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége, 1907. és gróf Zichy István: A magyar-

ság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig, 1923.

⁵ Az ősmagyarság búzái. Kőrösi Csoma Archivum II. (1932.) 448—452. l. és Rapaich R.: A kenyér története. Budapest, 1934. 128—133. l.

rövid két hónap múlva learatni. Ezeknél már kétségtelenül rendszeresebb munkára volt szükség, de az akkor még el nem sivatagosodott Déloroszországban, különösen a Don és Dnyeper közti vidéken, ez nagyobb akadályokba nem ütközhetett. Igaza lehet tehát Fettichnek, hogy ezen a területen a Donec játszotta a főszerepet,¹ amely egész hosszában a magyar szállások közt folyt és mindkét partjával mintegy elhelyezkedésük leglényegesebb része lehetett.

Németh Gyula nagy érdemeket szerzett magának azzal, hogy a magyar tudomány figyelmét ráirányította az orosz Radloff jellemzésére a pusztai nomádokról és ezt a becses írást magyar fordításban közreadta.² Nagyon sok értékes szempont nyílt meg ezzel előttünk, mert ez a jellemzés élesen bevilágít a steppei nomádok vitalitását biztosító folytonos állandótlanságukba, a társadalomnak abba az örökkévaló változásába, amely nemcsak a nagyobb egységeket, törzsöt és nemzetséget, hanem a nagycsaládot is áthatja és megvilágítja azt a sajátos folyamatot, amely a két világrész határán finn-ugorokat, törököket és mongolokat annyira összekevert.

A mi szempontunkból a tárgyalás alatt álló kérdést illetőleg ennek a jellemzésnek egy más megállapítása az, amely figyelembe jön: a folytonos mozgás közben kialakult vagyonos elemek vágya az állandóság megteremtésére. Radloff leírásából ez értékesíthető leginkább a magyarság történetében, mert a fluktuálásnak az a mértéke, amelyet ő leír, a magyarság életében bizonyára legalább is jóval korábban zajlott le. Radloff leírása ugyanis a kirgizekre vonatkozik, akik a bessenyők akkori hazájának lakói s a fejlődésnek is abban az állapotában élnek, mint akkor a bessenyők.

A földművelés és a kereskedelem a jómódú lebediai magyarok körében már bizonyára kifejlesztette az állandósági törekvést, Radloff szerint pedig ezek a jómódúak a monarchikus fejlődés támaszai. A fejedelmválasztás síma lefolyása, nehézségek nélkül, sőt az az engedelmesség is, amelyet megelőzőleg az összes törzsek Lebeddel szemben tanúsítottak, ennek a törekvésnek kétségtelen bizonyítékai, és hogy ennek alapja, a vagyonosodás, tényleg megvolt, az az arab kútfőknek és Konstantinos Porphyrogennetosznak fényűző ruházódásukra vonatkozó adataival s az egyedül náluk előforduló ezüst fémművességgel teljesen meg van alapozva.

E különböző bizonyítékok egybehangzó tanúsága szerint tehát a lebediai magyarság ugyan még régi állattenyésztő foglalkozását űzte, de az a szerencsés helyzet, amelybe a Donec és a Don mentén került, már magasabb folyamatot indított el, amely a nomadizálást korlátok közé szorította. Gazdagodásuk, jólétük nemzetségi alcsoportok bizonyos konszolidálódására vezetett. Az előkelők körüli csoportosulás, az alárendelődés hatalmuk alá, gyors léptekkel haladhatott előre. Ennek bizonyára nem egyedül a kereskedelem volt előmozdítója, hanem főképpen az, hogy a kazár fennhatóság

¹ Századok, 1933. 268—270. l.

² A honfoglaló magyarság kialakulása. Bu-

dapest, 1930. 20—27. l. — Radloff: Das Kúdatku Bilik. I. LII. l.

alatt körülbelül félszázadot töltöttek szerencsés nyugalomban, amely félszázad alatt nem voltak kitéve veszedelmesebb idegen támadásoknak, sőt a kazárok szövetségében szinte évenként ők zsákmányoltak a szomszédos szláv törzsek és a bessenyők területein. Ez a gyarapodás az állandóság kialakulásának sarkalatos előmozdítója lehetett, törzseiket a kazár fennhatóság alól jórészt függetlenítette, úgy hogy nyugat felé szinte a kazárok helyébe léptek. De ez a gyarapodás volt egyben a földművelés terjedésének és megerősödésének előmozdítója.

A kazár fennhatóság alatt a burtászok is sok zsákmányhoz juthattak, de náluk nagyjában fennmaradt a szegényes élet. Úgy látszik, primitív községi szervezetekben csak egyes vezetők kezdtek kiemelkedni, akik a szegénységet, bizonyára észrevétlenül, hatalmuk alá hajtották s ennek segítségével tértek át a földművelésre. Mert Gardézi adatait uradalmairól s ezek tulajdonosainak mentességét a katonai célt szolgáló lótartás alól csak így magyarázhatjuk. A magyarokéhoz hasonló katonai szervezet híján azonban a társadalom megmaradt korábbi széttagoeltságában. A lebediai magyaroknál viszont az állattenyésztő nomádok «el»-szervezete¹ a vezető góccok megerősödésére, végeredményben monarchikus rendre vezetett. Ez volt tulajdonképpen a nemzet megszületési folyamata, amelyben a főleg finn-ugor és török elemek, közéjük keveredett mongolokkal és normannokkal, tekintet nélkül faji származásukra, egy egységbe összeforrottak.

Ebben a helyzetben érte a magyarságot a bessenyő támadás. A visszavonulás Perm felé kétségtelenül csak sűrűbb erdős területen lakó egységeikre lehetett vonzó, a földművelő s a téli takarmányozásra szokott állattenyésztő rész bizonyára gazdálkodásának megfelelő földet keresett. Hiszen Ibn Roszteh és El Bekhri szerint is ez náluk a föld megválogatásának szempontja.

Továbbvándorlásukban a fejedelmek kormányzata alatt ez lesz politikájuk irányító tényezője: jól megvédhető buja legelőket keresnek lehetőleg sok folyamparti elhelyezkedési lehetőséggel. Ezek zavartalan birtoklása érdekében az új hazában még Konstantin császár szövetségében is elutasítják maguktól a bessenyők elleni újabb hadakozás gondolatát.²

A lebediai tartózkodás után Szent István idejéig nincsenek adataink a magyarok gazdasági életéről. Távol a világforgalom akkori útjaitól, a Kárpátok közé zárkózásuk megfosztja őket sok régebben élvezett előnytől. Rabszolgakereskedelmüknek is véget vetett a keleti rabszolgapiacokkal fennállott kapcsolataik megszakadása. E változások hatása alatt életük, ruházkodásuk egyszerűbb lett, ezüst fémművességük is lehanyatlott. Az a száz év azonban, amely a honfoglalástól Szent Istvánig eltelt, csak a Lebediában megalapozott rend megerősítésére vezethetett.

¹ V. ö. Németh id. mű 16. l. Thomsen idézetét: «Egy nomád nép törzsi és nemzeti beosztásának megértésében az a legnagyobb nehézség, hogy a törzsek és nemzetségek minden nomád államban nemcsak népcsoportok, melyek

származásuk szerint összetartoznak, hanem egyúttal önálló kis államok, melyekből a nagyobb állam áll. A nemzetség legkisebb alcsoportja, a család is, önálló el (nép, birodalom).»

² Konst. Porph. c. 8. MHK. 112. l.

Az olyas feljegyzésekből, illetve inkább fordulatokból, mint azok, amelyek Szent Gellért Deliberatióiban¹ a mezők marháiról,² a lovak kedveléséről,³ az árpáról, mint a rabszolgák és állatok eledeléről⁴ és a fűszár ártalmáról a szőlőkben⁵ szólanak, nem sok következtetést vonhatunk a magyarság tényleges állapotaira.

Még azokat a megállapításokat is, amelyek az akkor használt szemes növények fajtáira vonatkoznak, a hisztórikus kevésbé használhatja, amíg nagyrészt csak az illető fajok elterjedésén alapuló spekuláció vallja őket akkor használtaknak és ezt az eredményt egykorú leletek szakszerű magvizsgálatai kellőképpen alá nem támasztják.

Többet jelent, ha sikerül megállapítani azt az eketípust, amelyet a magyarság magával hozott, amint arra Kovács László tett kísérletet.⁶ Egyelőre azonban az ilyen irányú kutatásban még sokkal hátrább vagyunk, sem hogy a művelés részleteire kiterjedő, akárcsak vázlatos képet is adhatnánk.

A lényeg, amit Szent István koráról megállapíthatunk, egy bizonyos birtokrendszer fennállása. A fentebb elmondottak után talán szabad magamat úgy kifejeznem, hogy a Lebediában feltételezhető, a burtászokéhoz hasonló uradalmi rendszer valamelyes továbbfejlődése.

Ennek a továbbfejlődésnek a legerősebb lökést a nyugati intézmények átvétele adta, az asszimilálódás a keresztény európai szokásokhoz. E részben tehát Szent István személyes politikája a keresztény világrend tudatos és következetes, megalkuvást nem ismerő átültetése az a tényező, amely a fejlődés már vagy másfélszáz év előtt megindult irányát az új állami berendezkedéssel diadalra vitte.

A dolog természetéből következett, hogy Szent István ebben is az egyház tanácsára hallgatott, amely elsősorban mintegy követendő mintakép is a saját birtokainak biztonságát és művelési rendjét védelmezte a régi primitívebb formák híveivel szemben. Ennek az egyházi tanácsnak köszönhetjük az elvnek Szent István I. törvénykönyve I. cikkelyében lefektetett következő meghatározását:

«Mindamellett parancsolja meg a király az ő uralma alatt álló embereknek, hogy adományainak sértetlenségét bántatlanul megőrizték. Ne hallgasson tehát olyan meggondolatlan állításokra, hogy nem kell egyházi, vagyis az Urak Urának átengedett vagyon. Legyen tehát az a király oltalma alatt és viseljen róla gondot mint a saját örökségéről, sőt még jobban, mert amennyivel kimagaslóbb az Isten az embernél, annyival előbbrevalóak a halandók javainál az isteniek».

¹ Ign. Comes de Batthyán: Sancti Gerardi ep. chanadiens scripta et acta. Albo Carolinae, 1790. (ezentúl: Delib.).

² ... ut armenta agrestia sub signaculo reponunt tesserae... Delib. 150. l.

³ ... qui nil sapiunt, nisi lotium equorum... Delib. 265. l.

⁴ Hordeum servile et iumentorum cibarium. Delib. 221. l.

⁵ Gramen siquidem nimis adhaeret terrae, vineisque valde nocivum, ut ex usu cognoscimus, et sine magno labore radicitus non auferatur. Delib. 215. l.

⁶ A Néprajzi Múzeum magyar ekéi. Néprajzi Múzeum Értesítője, 1937.

Ebben a törvénycikkben két fogalom áll egymás mellett: a királyi adománybirtok és az örökség, a haereditas. Az új adomány, a haereditast azonban a burtász analógia alapján már a lebediai földművelés korában is meglevőnek kell föltételeznünk. A magyarok akkori sok szántóföldjét» tekintve, el sem képzelhető, hogy akik földek megművelésével foglalkoztak, az egyzer megművelt földet, mielőtt az ki nem merült, föladták és másnak átengedték volna. Ebben a viszonylatban tehát ki kellett fejlődni a magántulajdonnak, amely az állattenyésztés terén is bizonyára megvolt. A tulajdon igazi alapja azonban a földbirtok, amely egyben a nomadizálásnak is legerősebb korlátozója. A burtászoknál a kétféle termelési rend, úgy látszik, nem került ellentétbe, mert állattenyésztésük falvaik körül állandó legelőkön történt, a megélhetésüket elvesztő pásztorkodók tehát az új földművesgazdák «uradalmain» helyezkedhettek el. A lebediai magyaroknál ezt másképp kell elképzelnünk. A megművelt föld ura kénytelen volt a legelőt kereső csordák és nyájak birtokosaival szemben a feltört földet megvédeni. Ebben a súrlódásban ő is szervezkedett azokkal az elemekkel, amelyek munkájával a földet művelte.

A régi aul-csoportból, a legkisebb el-ből, a háznépből ilyenformán észrevétlenül szolgálattevő lett. A nomád szervezetben az úr fogalma erősebb szociális tagozódás nélkül is határozottabban érvényesült. A csoportot csak erős vezetéssel és megfelelő sikerekkel lehet összetartani, ami a vezetőknél az úri öntudatot és hajlamot élesen megnyilvánuló formákban juttatta kifejezésre.

A XIII. és XIV. században igen érdekesen látjuk ezt a folyamatot az országba telepített kunokon. A nemzetségkapitány helyét az új környezetben, a rájuk kényszerített letelepedés folytán átveszi a szálláskapitány, aki azután kapitányból úri hatóságuk lesz.¹ A magyarság megfelelő átalakulási folyamatáról nem maradtak okleveles bizonyságok, de a kunok története és az úri hatóságoknak fejlődése egyebütt hasonló jelenségek között, feljogosítanak ennek az analógiának a hasznosítására.

Ha talán a lebediai magyar földművelő nem is volt még olyan függésben az urától, mint a burtász, aki katonalovat tartozott kiállítani, míg ufa ez alól a teher alól kivonta magát, a Szent István korabeli földbirtokos — neve a törvényekben senior² — szabad magyarokat is tartott hatalma alatt. A szolgákon kívül, akik alatt nagyrészt az itt talált hódoltakat kell érteni, mindenekelőtt harcosokat, milest.³ A régi renddel szemben Szent István védte a birtokost, hogy milesét más el ne csábítsa,⁴ sőt az úr megbízottját is, akit a szökött szolga visszahozatalára küldött.⁵ Ámbár más szabad emberek szolgálatával kapcsolatban nem fordul elő kifejezetten a

¹ Kring Miklós: Kun és jász társadalomelemek a középkorban. Századok, 1932. 35—63. és 169—188. l.

² A törvénycikkeket Závodszky Levente kiadása szerint idézem: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati

határozatok forrásai. Budapest, 1904. — I. Tk. 21. és 23., II. Tk. 3., 4., 5., 17. cikk.

³ I. Tk. 23. cikk.

⁴ I. Tk. 23. cikk.

⁵ I. Tk. 25. cikk.

senior kifejezés, mégis nagyrészt azt kell érteni a vendégek (hospes) nutritora alatt, akit a törvény szintén véd, hogy amennyiben vendégével szemben megtartja a befogadásakor kötött megállapodást, az őt ne hagyhassa el.¹ A milesek és a hospesek példájából ítélve, bizonyára nem katonai szolgálatot teljesítő magyarok is éltek seniori fennhatóság alatt, mint ahogy azt a törvény liber alicuius² kifejezése is elárulja.

A senior már Szent László törvényeiben eltűnik és helyét a dominus foglalja el. Szent Istvánnál még senior servi-ről vagy senior militisről van szó, Szent László törvényeiben azonban már dominus servi a szóhasználat, ami világosan megmutatja, hogy a senior kifejezést milyen értelemben kell vennünk. Benne kétségtelenül a magyar úri hatóság legrégibb kifejezését kell látnunk, amely a magánbirtokrend megszilárdulását és vele együtt a földművelés előhaladásának újabb nevezetes lépését jelzi.

Nem áll ezzel ellentétben az sem, hogy Szent István hat különböző törvénycikkben a régi szokás szerint még tinókban állapította meg a büntetéseket,³ mert más két törvénycikkben ez viszont pénzben: pensa auri,⁴ egy harmadikban pedig solidusban történt s ez utóbbiban a tinó és solidus viszonya (egy tinó $2\frac{1}{2}$ solidus) is meg van állapítva,⁵ a későbbi törvényekben pedig a tinókban való számítás többé már nem tér vissza.

A nagycsalád régi fejének az ő auljához csatlakozott alattvalójából így lett más földjén gazdálkodó szabad, vagyis szolgálattevő szabad, a nagycsalád fejéből a földműves foglalkozás és a magánbirtok elterjedésével földesúr. Szent István korának földesurát azonban nem szabad abban az értelemben venni, ahogy az a XIII. századi nagybirtokon jelentkezik, mert a XII. század végéig nálunk a birtoknak az a halmozása, amely akkor megindult, nem volt ismeretes. Hogy ezen az aránylag szerény nagybirtokon a seniorok hogyan gazdálkodtak s a rendelkezésükre álló munkásokokat hogyan foglalkoztatták, arról nincs adat, a későbbi viszonyokból mégis kétségtelen, hogy nemcsak a nagyrészt hódolt servusoknak, hanem a szabadnak is, ki nem saját földjén dolgozott («qui in terris laborant aliorum» — mondja Kálmán törvényének 80. cikkelye), önálló gazdasága volt, az urától kapott földön, amely után terménnyel, esetleg pénzzel vagy valamelyes munkával adózott. Az úr háza körül közvetlen szolgálatot teljesítők száma ezekkel szemben csak elenyészően csekély lehetett.

E berendezkedés arányairól talán valamiképpen felvilágosítást nyújt Szent István II. törvénykönyvének 1. cikkelye, amely az egyszerű falusi plébános gazdaságának felszereléséről intézkedik olyan módon, hogy két házhely szolgát, két rabszolgát, lovat és igásmarhát, és pedig hat ökröt, valamint két tehenet és 30 darab aprómarhát rendel számára. A hat igavonó ökör a saját művelésében, a két mansus szolgáltatásaival szintén a

¹ I. Tk. 24. cikk.

² I. Tk. 14. cikk. V. ö. «liber abbatis» Szent László I. Tk. 27. «liber comitis» Kálmán 40. tc.

³ I. Tk. 15., 17., 21., 35. és II. Tk. 4. és 6. cikk.

⁴ I. Tk. 14. és II. Tk. 8. cikk.
I. Tk. 32. cikk.

földművelés térfoglalását bizonyítja, amelynek terén a lakosság bizonyára a bencések műveléséből tanult legtöbbet.

Sajátságos mozzanata a magyar történetnek, hogy a nyugati és déli kalandokban a Dunántúl és a Kisalföldön telepedett három nemzetség: Lélé, Bulcsúé és Botondé játszotta a főszerepet. Ez arra a gondolatra csábít, hogy a vagyonosabb, a nyugodt megtelepedést óhajtó törzsek azok voltak, amelyek a Tiszavidéken telepedtek s annak legelőivel és földjével meg voltak elégedve. A fejlődésnek ebben a stádiumában a három fentnevezett törzs képviselhette a meg nem elégedett elemet. Ők hódították meg kétségtelenül 907-ben a Dunántúlt s innen azután is ők vezették a kalandozókat. Ha a gazdasági átalakulásban később mégis ők voltak a haladottabbak, annak nemcsak szorosabb érintkezésük a nyugattal és a Dunántúlnak gyenge kulturális tradíciói voltak az okai, hanem sokkal inkább az itt sűrűn keletkezett szerzetes központok.

Az új gazdasági és birtokrendnek alappillérei egyrészt a munkaerő állandóságát biztosító fentebb ismertetett intézkedések, másrészt a föld örökösödésének törvényesítése voltak. Szent István I. törvénykönyvének 26. cikkelye ennek a kérdésnek rendezése érdekében az özvegyek és árvák ügyét a maga királyi törvényszéke elé vitte,¹ majd a II. törvénykönyv 1. cikkelye biztosította a fiúörökösödést.

Föld akkor még bőven volt. Körülhatárolása így csak jóval később, amikor a terjeszkedésnek már csak kevés lehetősége volt, jött divatba. Az adományok tehát — még az egyház részére történtek is — nem határok szerint fejezték ki a birtokot, hanem a rajta levő házhelyek (mansio), a munkáscsaládok száma szerint.

Ezek azok a szentistváni intézkedések, amelyek a földművelést a nép főfoglalkozásává tették. A változás persze még nem jelentette az állattenyésztés lehanyaglását, a földművelés uralkodóvá válása a nomadizálás teljes megszűntét.

Szent László idejében ugyan azt hihették, hogy az állatállomány veszedelmesen visszaesik, mert a király II. törvénykönyvének 15. és 16. cikkelye a ló és a szarvasmarha kivitelét igen szigorú rendelkezésekkel tiltotta, de az idegenek, akik itt később megfordultak, ennek ellenére csodálkozással írtak az állatállomány bőségéről.

A nomád szokások késői maradványainak pedig László és Kálmán törvényeiben bizonyítéka is maradt. A még egyszerű legelőváltógazdaságot folytató nép a fölszántott földdarab kimerülése után a legelő egy részét szántotta föl és sátrait vagy könnyű házait is az új szántók közelébe vitte át. Minthogy Szent István tíz falunak rendelte el egy-egy templom építését,² egyes falvak ilyen módon messzire kerültek a templomtól. Szent László I. törvénykönyvében (19. cikk) tehát az ilyen falvak visszatelepítését

¹ A «volumus quidem, ut et viduae et orphani sint nostre legis participes» így értendő.

² I. Tk. 1. cikk.

parancsolta meg,¹ s ebben az értelemben kellett intézkednie a Kálmán idejében tartott zsinatnak is.² A nomád életből maradt utolsó külsőséget meg Freisingi Ottó jegyezte föl, amikor arról tudósított, hogy az ő korában — 1147-ben fordult meg hazánkban — a lakosság, amely igen silány, csak nádból, ritkán fából, még ritkábban kőből épült lakásokban lakott, az egész nyári és őszi időszakot sátrakban töltötte.³

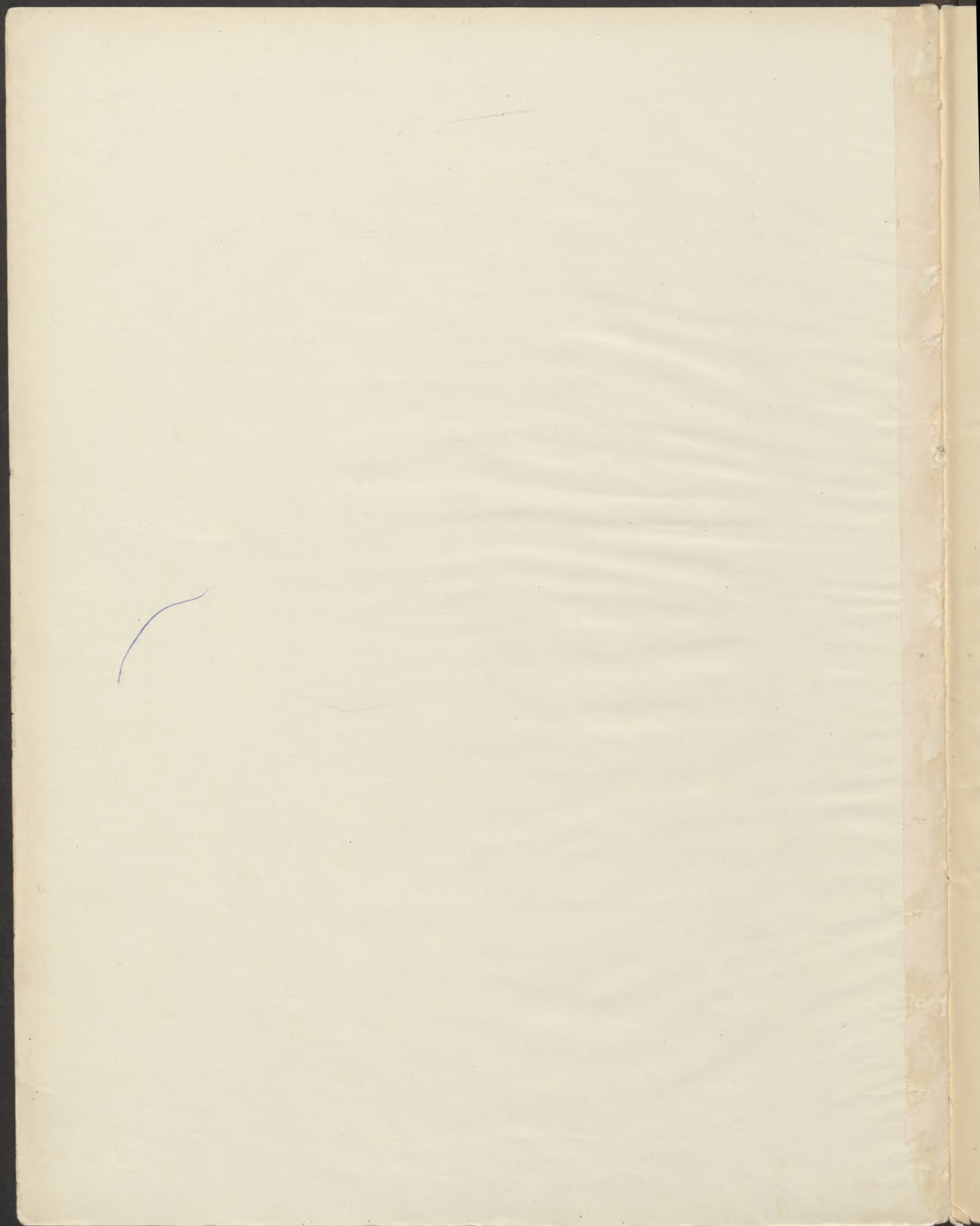
¹ Si derelicta ecclesia villani alias transierint, pontificali iure et regali mandato, unde transierunt, ibi redire cogantur.

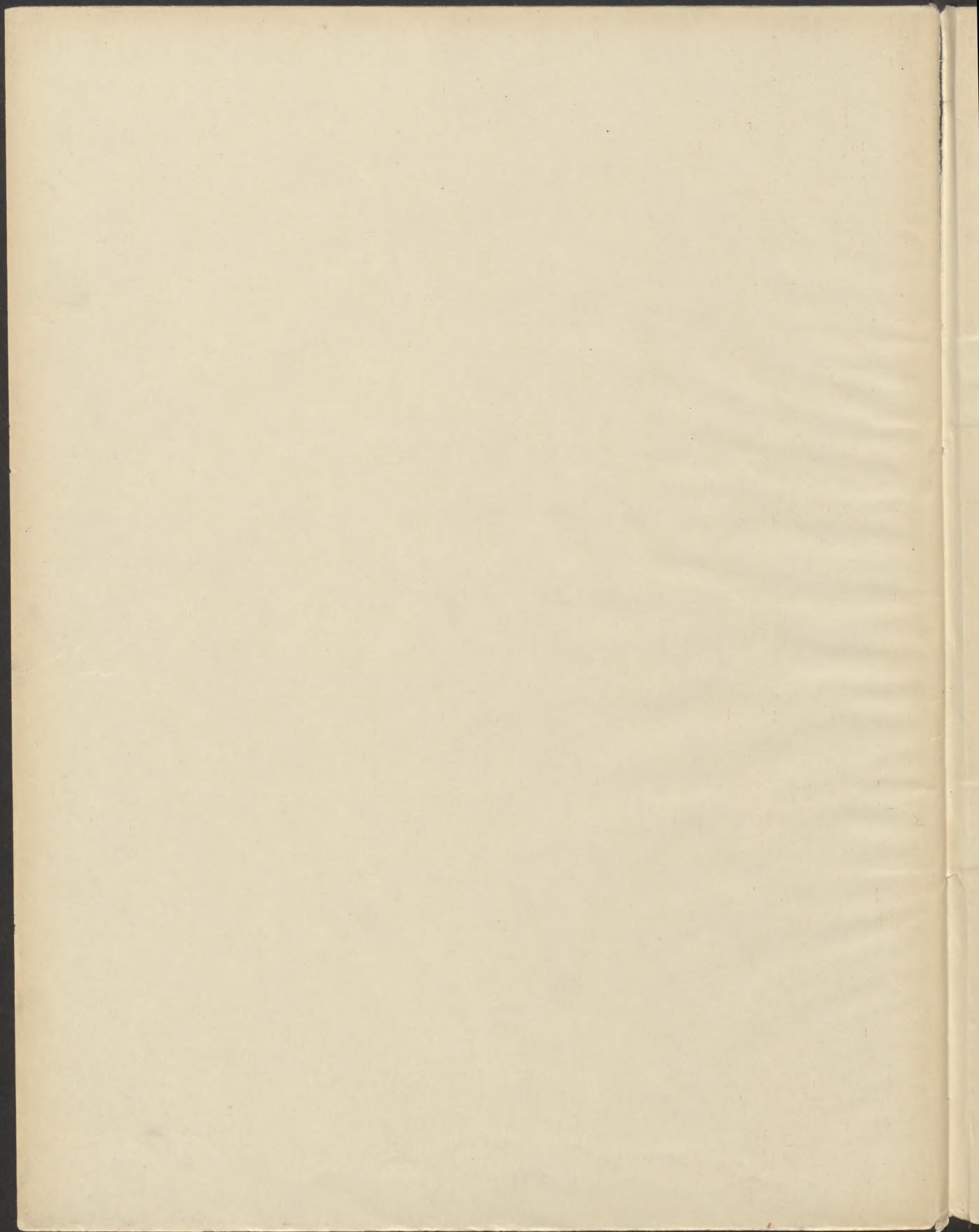
II. Syn. 13. : ut villa, in qua est ecclesia,

ab ecclesia longius non recedat, quod si receserit, X pensas persolvat et redeat.

³ Gesta Friderici Imp. I. c. 32.

1939 FEB. - 1.

